

URARTU GİYİM KUŞAMINA SOSYO-KÜLTÜREL BİR BAKIŞ

Bilcan Gökce*

Öz

Bu makalede M.Ö. 9-7. yüzyıllar arasında Van Gölü Havzası merkez olmak üzere kurulmuş olan Urartu devletinde giyim kuşam sosyo-kültürel açıdan değerlendirilmiştir. Bu değerlendirme bugüne kadar ele geçen tasvirli eserler, heykelcikler, arkeolojik buluntular ve yazılı kaynaklar ışığında yapılmıştır. Giyim kuşamı içeren söz konusu verilerden dönemin elbiseleri, başlıkları, ayakkabıları ve giysi aksesuarları hakkında bilgi edinmek mümkün olmaktadır. Çalışmada Urartu toplumunda giyim kuşamda cinsiyet ayrımı, giyim kuşamın işlevleri, giyim kuşamı etkileyen faktörler, bunların üretimi ve üreticilerine açıklık getirilmeye çalışılmıştır. Ayrıca Urartu da coğrafi şartlar, sosyal sınıf farkı ve cinsiyetin giyimi etkileyen faktörlerin başında geldiği anlaşılmıştır. Böylelikle Urartuluların yaşamında önemli bir yeri olduğunu düşündüğümüz giyim kuşam dünyası aralanmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Urartu, Giyim Kuşam, Dokuma, Miğfer, Ayakkabı.*

Abstract

A Socio-Cultural View on Urartian Clothing

In this article, clothing in the Urartian State which was founded mainly in the basin of Lake Van between 9th-7th centuries B.C. has been evaluated in socio-cultural aspect. This evaluation has been carried out in the light of depicted works, statuettes, archaeological findings and written sources found so far. It is possible to get information about clothes, headgear, shoes and clothing accessories of that period by these data including clothing. In the study, it has been tried to be clarified issues such as gender discrimination in clothing, functions of clothing, factors affecting clothing, production of these and producers in the Urartian society. Additionally, it has been understood that main factors affecting clothing were geographical conditions, social class difference and gender in Urartu. Thus, it has been tried to be unveiled the world of clothing which we thought that it had a significant role in the life of the Urartians.

Key words: *Urartu, Clothing, Fabric, Helmet, Shoes.*

---

* Yrd. Doç. Dr., Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Van. E-mail: bilcan.g@gmail.com.

Giyim kuşam; coğrafi koşullar, cinsiyet, yaşam tarzı ve kültür etkisi ile tarih boyu değişime uğramıştır. Ayrıca hiyerarşik yapı ve ekonomik durum da giyim kuşam tarzında belirleyici olmuştur¹. Giyim kuşamın tarihin hemen her döneminde insan yaşamında önemli bir yeri olduğu bilinmektedir. Başlangıçta insanoğlu bitkilerin yumuşak lif ve yaprakları ile hayvan postlarını kullanarak basit ve gösterişsiz giysiler üretmiştir. Ancak ilerleyen süreçte devletleşme ve gelişen teknolojiye bağlı olarak yaşanan önemli gelişmeler şüphesiz ki insanoğlunun giyim kuşamına da yansımıştır. Nitekim bu gelişmeyi M.Ö. I. binde hâkimiyet sürmüş olan Geç Hitit, Frig ve Yeni Assur gibi uygarlıklara ait arkeolojik veriler doğrulamaktadır.² Söz konusu verilerden giyim kuşamın temelini oluşturan ham maddedeki gelişim (bitki lifleri, hayvan postu, keten, yün, maden gibi) ile giyim kuşamda görülen çeşitliliğin (elbise, başlık, ayakkabı, aksesuar, çorap gibi) yanı sıra boyama, süsleme ve üretim tekniklerinde de bir ilerlemenin olduğunu anlamaktayız. Yine arkeolojik verilere bakıldığında giyim kuşam üretiminde terzisinden metal ustasına kadar çeşitli iş kollarının olduğu bir düzenin varlığı da ortaya çıkmaktadır.

MÖ I. Binde Önasya Uygarlıkları içinde önemli bir yeri olan Urartu devletine ait merkezlerde (bkz. Harita) yapılan kazılarda ele geçen buluntular, yazılı kaynaklar ve görsel sanatlar giyim kuşam hakkında bilgi vermektedir. Nitekim son yıllarda Urartu'da bu konu üzerine az da olsa çalışmaların yapıldığı bilinmektedir. Bunlardan ilki 2002 yılında Türkoğlu tarafından yapılan "*Tarih Boyunca Anadolu'da Giyim Kuşam*" adlı kitaptır. Türkoğlu çalışmasının bir bölümünde sınırlı sayıda tasvirli eserlerden yola çıkarak Urartu'da giyim kuşamı genel hatlarıyla incelenmiştir. Konuralp, "*Urartu'da Resim Sanatında Kadın Giysileri/Metal Eserler Işığında*" adlı tez çalışmasında tasvirli eserler üzerinde betimlenmiş kadın figürlerinin giyim kuşamlarını ikonografik açıdan değerlendirmiştir. Bunların yanı sıra 2012 yılında Çifçi "*Textiles in the Urartian Kingdom*" adlı makalesinde giyim temelinin oluşturduğu dokumayı ele almıştır.

Bu çalışmalarda giyim kuşamla ilgili belli konulara odaklanılmıştır. Söz konusu çalışmaların ortak eksikliği, giyim kuşama dair güzel veriler sunan tasvirli eserler ile filolojik çalışmaların tam olarak verilmemiş olması söylenebilir. Ayrıca söz konusu çalışmalarda Urartu sosyo-kültürel yaşamında giyim kuşama dair bilgilerin olmadığı da görülmüştür.

Bu makalede, önceki çalışmalar da göz önünde bulundurularak, Urartu'da giyim kuşama dair bugüne kadar ele geçmiş arkeolojik veriler toplanmış, sosyo-kültürel açıdan yeniden değerlendirilmiştir. Böylelikle Urartu toplumunda giyim kuşamdaki sosyal sınıf farkı ve cinsiyet ayrımı ile giyim kuşamın işlevleri,

¹ Türkoğlu 2002, s. 4-5.

² Bu konu için bkz., Türkoğlu 2002, s. 37-41, 51-56; Collon 2005, s. 511-515.

giyim kuşamı etkileyen etkenler, bunların üretimi ve üreticilerinin ortaya çıkarılması amaçlanmıştır.

Elbiseler

Arkeolojik buluntular, yazılı kaynaklar ve tasvirli eserler bu konu hakkında bilgi vermektedir. Urartu merkezlerinden Karmir-Blur'da (Teişebani URU) karbonlaşmış halde elbise kalıntıları, bir tuniğe ait eteklik ile çok ince yün iplik ve yumakları ele geçmiştir. Ayrıca yapılan analizlerde elbise kalıntılarının geometrik süslemelere sahip olduğu da belirtilmiştir³. Yine Erzincan-Altıntepe III no'lu mezarda erkeğin gömülü olduğu lahdin dışında altın, tunç ve gümüş düğmeler tespit edilmiştir. Hafiri bu düğmelerin olasılıkla elbiseye dikili olduğunu ifade etmiştir. Yine aynı mezarda içine kadının giyili durumda gömüldüğü lahitte elbiseyi süsleyen kurs biçimli altın düğmeler ile altın pullar rapor edilmiştir⁴. Bunların yanı sıra Yoncatepe sarayı D7 odasında karbonlaşmış kumaş parçaları ortaya çıkarılmıştır⁵.

Arkeolojik buluntularla birlikte sınırlı sayıdaki yazılı veriler de elbiseler hakkında bilgi vermektedir. Metinlerde Urartulu yazmanlar, giysi anlamına gelen "TÚG" Sümerogramını kullanmışlardır⁶. Karmir-Blur'da ele geçen bir kil tablette, hayvanlardan elde edilen derilerle birlikte "...12 ve 26 adet yün giysinin..." de kentler arasında aktarımının yapıldığından söz edilmektedir⁷. Ayrıca Urartu kralı II. Sarduri (M.Ö. 764-735) dönemine ait Hazine Kapısı yazıtında, Kumaha (Adıyaman) ülkesine yapılan sefer sonucunda ele geçen ganimetler içinde "3 LIM TÚG^{MES}"(3000 elbise) ibaresi dikkat çekmektedir⁸. Söz konusu yazıtların yanı sıra Yeni Assur kralı II. Sargon'un (M.Ö. 721-705), Urartu dilinde Ardini olarak geçen Urartu kutsal kenti Muşaşir'e yapmış olduğu ünlü 8. seferi (M.Ö. 714) sonucu ele geçirdiği ganimetlere ait listelerde elbiseler de vardır. Söz konusu seferin ganimet listeleri içinde, Urartu yöneticilerinin giydiği, kenarları "dikiş yerleri örgülü, altın disk ve rozetlerle bezemeli 9 tanrı giysisi" bahsi geçmektedir⁹. Assur kralı, 130 adet parlak renkli yün elbise, mor keten elbiseler ile Urartu ve Kirhi ülkelerinin kırmızı elbiseleri için ürettikleri yüne el koyduğunu da belirtir¹⁰.

³ Piotrovskii 1955, s. 67; Piotrovskii 1969, s. 156; Piotrovskii 1970, Fig. 50.

⁴ Özgüç 1969, s. 22.

⁵ Belli ve Tozkoparan 2007, s. 443.

⁶ CTU I, yazıt no. A 9-3 IV.

⁷ CTU IV, CT Kb 10, s. 144.

⁸ CTU I, yazıt no. A 9-3 IV.

⁹ Foster 2005, s. 810.

¹⁰ LAR II, yazıt no. 172, 213.

Yukarıdaki verilerle birlikte Urartu tasvirli eserleri de erkek ve kadın elbiseleri ile ilgili görsel bilgi sunmaktadır. Kemer, at koşum takımı, taşıt aksanı, plaka, miğfer, sadak ve mühür gibi eserlerde işlenmiş erkek figürleri; genellikle askeri¹¹, av¹², dini¹³ ve ziyafet¹⁴ sahnelerinde betimlenmiştir. Ayrıca Toprakkale’de (^mRusaşinili ^{KUR}Qilbani=kai) ele geçmiş hadımağası heykelciği, elbiselerin üç boyutlu tasviri olarak önemlidir¹⁵ (Çizim 5/A).

Söz konusu betimlemelerde üç tip elbise tespit edilmiştir. Bunlar; ayak bileklerine kadar uzanan tunik (Çizim 1/1-5), diz kapağına kadar gelen tunik (Çizim 2/1-7) ve içte kısa bir tunik ile bunun üzerindeki uzun bir mantodan oluşan elbiselerdir (Çizim 3/1-2). Ancak askeri ve av sahnelerinde iki tekerlekli taşıt kasaları içerisinde betimlenmiş olanların elbiselerinin sadece belden yukarısı görülebilmektedir (Çizim 3/3-6). Bu nedenle bu tarz betimlemelerde giysinin alt tarafa doğru nasıl devam ettiği anlaşılammamaktadır. Elbiselerin yaka kısmı yuvarlak ya da “v” şeklindedir. Yine askeri sahnelerin büyük çoğunluğunda figürlerin göğüs ve omuz kısmını kalkanlar kapattığından, bu figürlerde elbisenin yaka kısmının nasıl olduğu bilinmemektedir. Elbiselerin çoğunluğu kısa kolludur. Ayrıca elbiselerin etek uçları çoğunlukla düz sonlandırılmıştır, ancak istisnai olarak bir örnekte elbise ucu içe doğru ovalimsi bitirilmiştir (Çizim 2/2). Bezemesiz elbise örnekleri ile birlikte dikey-yatay çizgiler, balıksırtı motifi, yarım daire, daire, damla motifi, iç içe kareler, çeşitli semboller ve üçgen dizileriyle süslenmiş olanları da söz konusudur (Çizim 10). Nitekim askeri sahnelerde yarım dairelerle bezenmiş giysilere zırh görüntüsü verilmiştir (Çizim 3/3, 6). Süslemeler genellikle elbiselerin kol bölümü, belden yukarı kesiminde ve etek bölümünde yer almaktadır. Kemersiz elbiselerin yanı sıra kemerliler de bulunmaktadır. Betimlemelerde kemerler çoğunlukla dar işlenmiş olmakla birlikte geniş verilmiş örnekleri de vardır. Sade kemer örnekleriyle birlikte balıksırtı motifi, verev ve dikey-yatay çizgilerle süslenmiş olanları da mevcuttur. Söz konusu kemerler metal, deri ya da dokumadan üretilmiş olmalıdır. Dokuma veya deriden kemer ele geçmemiş olmakla birlikte çok sayıda metal kemer vardır. Metal kemerlerin kenarlarına açılan ip deliklerinden yararlanarak, arkasına deri veya kumaş astar dikilmiştir.¹⁶

¹¹ Kellner 1991a, Taf. 1/1-2, 5, 8-9; Merhav 1991a, s. 63, Fig. 2; Çavuşoğlu 2004, Figs. 1-2; Çavuşoğlu 2005, s. 367, Figs. 1-2.

¹² Kellner 1991a, Taf. 2/11, Taf. 3/11, 14, Taf. 4/12-13, Taf. 5/12-13, Taf. 6-7, Taf. 8/36, Taf. 9/30, 33, Taf. 26/97, Taf. 27/97, 99, Taf. 39/141, Taf. 43/172, Taf. 49/186, Taf. 87/445-446; Seidl 1991, s. 87, Figs. 41, 44.

¹³ Kellner 1991a, Taf. 34/117; Abay 2001, s. 329; Çavuşoğlu 2002, ss. 207-208, Çiz. No. 52; Ayvazian 2006, ss. 771-772, 997-998; Baştürk 2006, Lev. XVII/c.

¹⁴ Kellner 1991a, Taf. 61/237; Çavuşoğlu 2002, Çiz. No. 52; Çavuşoğlu 2014, s. 137, Kat. No. 73.

¹⁵ Mitchell 1983, Pl. XXXIX/a.

¹⁶ Çavuşoğlu 2014, s. 22.

Urartu dönemine ait kemerler, madalyonlar ve adak levhaları gibi eserler üzerindeki sahnelerde kadınlar; üretim¹⁷, eğlence¹⁸, hediye getirme¹⁹, ziyafet²⁰ ve din²¹ işleri yaparken betimlenmiştir. Bunların yanı sıra Darabey (Çizim 5/B) ve Münih Prähistorische Staatssammlung'dan (Çizim 5/C) birer heykelcik²², kadın elbiseleri hakkında önemli veriler sunmaktadır. Söz konusu betimlemeler ve heykelciklere göre kadın elbiselerinin hemen hepsi ayak bileklerine kadar inmektedir (Çizim 4/1-18). Bazı örneklerde elbiselerin arka etek ucu geriye doğru kıvrılarak uzatılmıştır (Çizim 4/1-3,5-6). Adak levhası üzerinde işlenmiş bir kadın figürünün üzerindeki elbisenin etek kısmında önlük benzeri ayrı bir parça bulunmaktadır (Çizim 4/18). Yine bir diğer adak levhasında betimlenmiş figürde, omuzlar üzerinden geçirilen ve elbiseyi bele kadar kapatan şal tarzında ayrı bir parça da vardır (Çizim 4/4). Kısa kollu elbiselerin yakaları yuvarlak ya da “v” biçimlidir. Bezemesiz elbiselerin yanında rozet, çapraz-zigzag, yatay ya da dikey nokta dizileri, yatay-dikey çizgiler, yatay-dikey bantlar ve iç içe kare motifleri ile süslenmiş olanlar da söz konudur (Çizim 11). Bu süslemeler, elbiselerin belden yukarı kesimine ve etek kısımlarına işlenmiştir. Kadın figürlerinde kemersiz elbiselerle birlikte dar veya geniş kemerli örnekler de mevcuttur. Sade kemerlerin yanı sıra balıksırtı motifi, dikey çizgiler ve nokta dizileri ile bezenmiş olanları da bulunmaktadır. Erkeklerde olduğu gibi kadınlar da dokuma, deri ya da metal kemer kullanmış olmalıdır.

Yukarıdaki verilerin yanı sıra Adilceviz kabartması²³, Toprakkale heykelcikleri²⁴, Karmir-Blur'dan tunç tanrı heykelciği²⁵, Anzaf kalkanı²⁶, miğferler²⁷, adak levhaları²⁸, at koşum takımları²⁹, taşıt aksamaları³⁰ ve Erzincan-Altıntepe duvar resimlerinde³¹ betimlenmiş tanrı ve karışık yaratık (kanatlı cin, grifon, apkallu gibi) figürleri üzerinde görülen kıyafetler de Urartu elbise

¹⁷ Kellner 1991a, Taf. 71/282.

¹⁸ Kellner 1991a, Taf. 71/282, Taf. 69/266.

¹⁹ Kellner 1991a, Taf. 71/279, 282, Taf. 69/274, Taf. 67/256, Taf. 68/257-259.

²⁰ Kellner 1991a, Taf. 71/282, Taf. 70/279, Taf. 69/262, 263, 269, Taf. 67/256.

²¹ Kellner 1991a, Taf. 71/282, Taf. 69/269, Taf. 67/256, Taf. 68/264, 269; Kellner 1991b, s. 164-166, Figs. 1-2; Merhav 1991b, s. 176, Fig. 17; Kellner 1991c, s. 290-292, Figs. 1-3; Caner 1998, Taf. 56/346, 348, 354, Taf. 57/347, 349, 351, 352-353.

²² Piotrovskii 1967, s. 51-52, Fig. 33; Seidl 2004, Taf. 38/a-c.

²³ Piotrovskii 1967, s. 65, Fig. 44.

²⁴ Piotrovskii 1967, s. 31, Figs. 17, 18/a-d.

²⁵ Piotrovskii 1967, Pl. 15.

²⁶ Belli 1998, Çiz. 17.

²⁷ Calmayer 1991, s. 127, Fig. 9, s. 129, Fig. 10.

²⁸ Kellner 1991c, s. 291, Fig. 1, s. 292, Fig. 4, s. 294, Fig. 7.

²⁹ Seidl 1991, s. 85, Fig. 39, s. 87, Fig. 44, s. 90, Fig. 48, s. 92, Fig. 51-52.

³⁰ Merhav 1991a, ss. 74-77, Figs. 27-30.

³¹ Özgüç 1966, Lev. I/1.

anlayışını yansıtmaması açısından önem arz etmektedir. Nitekim bu eserlerde betimlenmiş figürlerde iki tip elbise görülür. Bunlar; ayak bileklerine kadar uzanan tunik (Çizim 6/C-D) ile içte kısa bir tunik ve bunun üzerinde uzun bir mantodan oluşan elbiselerdir (Çizim 6/A-B). Elbiselerin yaka kısımları yuvarlak olup kol bitim kesimleri kısa tutulmuştur. Söz konusu figürler üzerinde görülen elbiselerde süsleme öğesi olarak püsküller, iç içe kare motifleri, dikey çizgiler, daireler, damla motifleri ve içi rozetlerle dolu daireler kullanılmıştır. Bu figürlerde görülen elbiseler, erkek ve kadın figürlerinde kullanılan elbiselerle şekil ve bezeme elemanları açısından benzerlik gösterse de başlıkları erkek ve kadın figürlerinin başlıklarından form ve bezeme olarak farklıdır. Bu başlıklar silindirik formulu olup genellikle zikzak ve rozet motifleriyle bezenmiştir.

Başlıklar

Urartu yazılı kaynaklarında başlıklardan bahsedilmez. Ancak tasvirli eserler ile arkeolojik buluntular, erkek ve kadınların kullandığı başlıklar hakkında bilgi vermektedir. Betimlemelerde erkeklerin başları açık veya yuvarlak başlıklıdır. Ama asker olarak betimlendiğinde başında iki tip miğfer tespit edilmiştir. Bunlardan ilk tip, konik miğferdir (Çizim 1/ 2-3; Çizim 2/1-3; Çizim 3/1-6). Kemer³², miğfer³³, sadak³⁴, disk³⁵, at göğüs plakası³⁶ ve mühür³⁷ gibi eserlerde işlenmiş erkek figürlerinin başında görülen bu miğferin alt kısmı yarı küre formuyla başlayıp yukarıya doğru konik biçimde daralmaktadır ve genellikle bezemesizdir. Ancak bir örneğin ön tarafı, birbirine paralel yarım daire formulu iki çizgi ile süslenmiştir (Çizim 3/6). Bu tip yazıtlı, bezemeli veya sade tunç miğferlerin yurt içi ve dışında çeşitli müze ile özel koleksiyonlara kazandırılmış örneklerinin³⁸ yanı sıra Karmir-Blur³⁹, Çavuştepe (Sardurihinili)⁴⁰, Yukarı Anzaf⁴¹, Ayanis (Rusaşinili Eudurukai)⁴² ve Burmageçit'den⁴³ ele geçmiş olanları da söz konusudur (Çizim 7/A-B).

³² Çavuşoğlu 2014, Lev. VII/1, 4, 6, 8-13,15, Lev. VIII/1-8, 10-16, Lev. IX/1-7.

³³ Seidl 2004, s. 69-72, Abb. 30-32.

³⁴ Seidl 2004, s. 90, Abb. 56.

³⁵ Rehm 1997, s. 222, Fig. 402, U29; Seidl 2004, s. 102, Abb. 74.

³⁶ Seidl 2004, s. 113, Abb. 85; Çavuşoğlu 2010, s. 399-402, Çiz. 1, Res. 1-3.

³⁷ Ayvazian 2006, s. 1003, 1037.

³⁸ Seidl 2004, Taf. 6/a-c, Taf. 7/a-c, Taf. 10/a-d.

³⁹ Piotrovskii 1970, Figs. 42-47.

⁴⁰ Belli 2004, s. 220-221.

⁴¹ Belli 1993, s. 445-446.

⁴² Derin ve Çilingiroğlu 2001, s. 181-182, 187, Figs. 13-14, 24.

⁴³ Yıldırım 1988, s. 217-228.

İkinci tip miğfer ise sorguçlu miğferdir (Çizim 1/1; Çizim 2/6-7). Kemerler⁴⁴, Balavat tunç kapı kabartmaları⁴⁵ ve Toprakkale tunç savaşçı heykelciğinden⁴⁶ bilinen bu miğferin alt bölümü yarı küre üst kesimi ise kavisli bir forma sahiptir. Bu tip miğferlerin tepe kısmında çeşitli formlarda sorguçlar da bulunmaktadır. Sorguçlar halka formu (Çizim 2/7), geriye doğru eğimli (Çizim 1/1, Çizim 7/C) ya da uçlarında küçük halkaların olduğu hilal şeklindedir (Çizim 2/6). Sorguçlu miğferlerin bezemesiz örneklerinin yanı sıra şimşek motifleri, aslan başlı yılan kabartmaları ve bazı kazıma ikonografik öğelerle süslenmiş olanları da bulunmaktadır⁴⁷. Yine II. Sargon'un 8. sefer kayıtlarında, Haldi Tapınağı yağması sırasında Urartu madeni miğfer sorgucu alındığına dair bilgi de söz konusudur.⁴⁸ Konik miğferler gibi sorguçlu miğferler de satın alma yoluyla bazı müze ve koleksiyonlara kazandırılmıştır⁴⁹ (Çizim 7/C).

Urartu'da sorguçlu miğferden konik miğfere ne zaman ve ne şekilde geçildiği konusu belirsizdir. Bu belirsizliğe rağmen Axel Guttmann koleksiyonuna ait at göğüslüğü üzerindeki savaş sahnesinden yola çıkılarak burada; bir hanedan mücadelesinin işlendiği ve sorguçlu miğfer taşıyanların Aramu'nun, konik miğfer taşıyanların ise I. Sarduri'nin (M.Ö. 840-830) askerleri olduğu önerilmiştir⁵⁰. Kral I. Sarduri'nin galip gelmesiyle birlikte artık Urartu'da konik miğfer kullanılmaya başlandığı belirtilmiştir⁵¹. Bunların yanı sıra bu iki tip miğferin işlendiği sahneler ile kazılardan ele geçen örnekler bakıldığında, Urartu krallığında sorguçlu miğferde bir azalma, konik formu miğfer tipinde ise bir artışın olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca klasik Urartu giyim anlayışının devam ettiği de görülmektedir. Böylelikle miğferlerdeki bu durumun giyime yansımadan çok, bir hanedan değişikliğine bağlı olması muhtemeldir.

Kemerler⁵² ve bir mühür⁵³ üzerindeki erkek figürlerinin başlıkları ise yuvarlak şekilli ve yarı küresel formudur (Çizim 1/4-5; Çizim 2/4-5). Bu başlığın bezemesiz örneğinin yanı sıra dikey çizgilerle süslenmiş örneği de vardır. Söz konusu başlık bugüne kadar kazısı yapılmış Urartu merkezlerinde ele geçmemiştir. Bu nedenle bu başlığın kumaş, deri ve keçe gibi organik bir malzemedan yapıldığı düşünülebilir⁵⁴. Nitekim Hasanlu yerleşiminde bir

⁴⁴ Çavuşoğlu 2014, Lev. VII/2-3,14, Lev. VIII/9.

⁴⁵ Batmaz 2011, s. 74-78, Figs. 2-4.

⁴⁶ Barnett 1954, Pl. II/A-C.

⁴⁷ Born ve Seidl 1995, Abb. 81, 82, 84, 85; Batmaz 2011, s. 78.

⁴⁸ Foster 2005, s. 811.

⁴⁹ Born ve Seidl 1995, s. 96, Fig. 85; Seidl 2004, Taf. 8/a-c, Taf. 9/a.

⁵⁰ Born ve Seidl 1995, s. 69-70.

⁵¹ Batmaz 2011, s. 87.

⁵² Kellner 1991a, Taf. 49/186; Çavuşoğlu 2014, Lev. VII/5, 7.

⁵³ Ayvazian 2006, s. 997-998.

⁵⁴ bkz. Muscarella 1989, s. 29, Fig. 9/a-b.

miğfere ait metal sorguç ve yanak korumalarının bulunması üzerine Muscarella, miğferin deriden yapılmış olabileceğini belirtmiştir. Bu tür başlığın gündelik hayatta kullanılmış olması beklenir.

Dönemin arkeolojik buluntuları ve yazılı kaynaklarında bilinmese de görsel sanatlarda betimlenmiş kadın figürlerinin birçoğunda başlık kullanımı söz konusudur. Kemerler⁵⁵ üzerinde işlenmiş kadınlar, yuvarlak, yarı küresel formlu bir başlık kullanmaktadır (Çizim 4/10-13). Bunların bezemesiz örnekleri ile birlikte dikey çizgilerle süslenmiş olanları da vardır. Yine bir kadın figürünün başında yer alan başlığın üzerinde baş bandı kullanılmaktadır. Nitekim baş bandının iki ucu omuz üzerine düşmektedir (Çizim 4/11).

Kadınlar bu başlıkların üstüne, muhtemelen dışarı çıktıklarında, kemerler⁵⁶ ve adak levhalarında⁵⁷ görülen, başından ayağa uzanan dokumadan yapılmış bir ehram örtmektedirler⁵⁸. Ehramlar boyut olarak farklılık göstermektedir. Bazı figürlerde bunlar ayak bileklerine (Çizim 4/1-3) bazısında ise beline kadar uzanmaktadır (Çizim 4/4-9). Bezemesiz örneklerin yanı sıra iç içe kare, rozet, dikey çizgi ve nokta dizileriyle süslenmiş olanlar da vardır. Ayrıca ehramların bitim kısımları genellikle püsküllerle bezenmiştir.

Ayakkabılar

Urartu'da ayakkabılar, altı deri ve üstü örme olduğundan günümüze kalmamışlardır. Ancak buna dair verileri tasvirli eserlerden öğrenmekteyiz. Nitekim Karmir-Blur⁵⁹ ve Ayanis⁶⁰ kazılarında bulunanlar ile Van Arkeoloji Müzesi'nde⁶¹ sergilenen seramikten uzun deri çizme biçimli riton örnekleri bir takım bilgiler sunmaktadır (Çizim 8. A/1-3). Keza bir kemer parçası üzerinde hediye getiren kadın figürleri içerisinde iki kadın kısa çizme tarzı ayakkabı taşırken tasvir edilmiştir⁶² (Çizim 8/B). Yine Çavuştepe Kalesi Uçkale'de II no'lu mekânda ele geçen bir duvar resmi üzerinde, ayağı çizmeli bir figürün betimlendiği belirtilmiştir⁶³. Bunların yanı sıra Ayanis XI no'lu alanda bir figürine ait ayak şekilli tunç obje de ele geçmiştir⁶⁴.

⁵⁵ Çavuşoğlu 2014, Lev. I/8, Lev. X/11, Lev. XI/9-10; Merhav 1991c, Fig. 6.2.

⁵⁶ Çavuşoğlu 2014, Lev. X/1-5, 7.

⁵⁷ Caner 1998, Taf. 26/185, 189, 190-191, 193, Taf. 27/198-199, Taf. 28/205, Taf. 30/219 vdd.

⁵⁸ Ehramlar günümüzde Bayburt-Erzincan-Erzurum yöresinde kullanılmaktadır; bkz., Salman ve Atmaca 2009, s. 15.

⁵⁹ Piotrovskii 1970, Figs. 69-70.

⁶⁰ Çilingiroğlu ve Batmaz 2014, s. 182, 196, Res. 9.

⁶¹ Belli 2004, s. 111.

⁶² Seidl 2004, Faltafel /A:4.

⁶³ Tarhan 2007, s. 120; Söz konusu çalışmada freskoya ait herhangi bir çizim veya resim yoktur.

⁶⁴ Batmaz 2014, s. 128, 142, Fig. 9.

Tasvirli eserlerdeki erkek figürlerin ayak bileğinde (Çizim 1/1; Çizim 2/3,5; Çizim 3/2) ve diz kapağının hemen altında görülen (Çizim 2/4, 6, 7) iki ya da üç sıra çizginin çizme benzeri bir ayakkabıyı vurgulamak için yapıldığı ileri sürülmüştür⁶⁵. Nitekim biz de söz konusu çizgilerden diz kapağına kadar gelenlerin uzun çizmeleri ve ayak bileğinde son bulanların ise kısa çizmeleri göstermek için yapıldığı kanaatindeyiz. Bunların sade olanlarının yanı sıra yatay-dikey çizgiler ve içi taralı dikey bantlarla bezenmiş olanları da vardır. Betimlemelerde çok sık olmasa da erkek figürlerinde olduğu gibi kadınlarda da ayakkabı kullanımını gösteren çizgiler bulunmaktadır (Çizim 4/1). Tek olan bu veriden yola çıkılarak kadınların olasılıkla daha çok kısa çizme tarzı ayakkabılar kullandığı ileri sürülebilir.

Tasvirli eserlere göre ayakkabıların nasıl bir biçimde olduğu anlaşılmaktadır. Hem erkek hem de kadın figürlerinde görülen ayakkabıların büyük çoğunluğunun ucu daralarak sonlanmaktadır. Nitekim Karmir-Blur ve Ayanis ritonları ile bir kemer üzerinde kadınların taşıdığı ayakkabıların uçları daralarak bitmektedir. Böylelikle Urartu'da ayakkabıların, bölgenin coğrafi yapısı ve sert iklimine uygun şekilde kapalı olduğu ve büyük çoğunluğunun uçlarının daralarak sonlandırıldığı söylenebilir.

Giysi Aksesuarları

Arkeolojik verilerden Urartulu erkek ve kadınların giysi aksesuarları kullandıkları anlaşılmaktadır. Çavuşoğlu, giyside kullanılan aksesuarları ikiye ayırmıştır. Birincisi; giysiye takılan fibula, kemer, süs iğnesi ve makyaj seti(?), ikincisi ise giysinin bir parçası olarak iliştilmiş düğme benzeri süslü metal objelerdir⁶⁶.

İkincisine ait örnekleri burada ele alırsak, Erzincan/Altıntepe III no'lu oda mezarda, erkek iskeleti üzerindeki elbiseye dikili olduğu belirtilen altın, gümüş ve tunç düğmeler ele geçmiştir. Kadın mezarında ise elbise üzerinde rozet motifleriyle bezeli, kurs biçimli altın düğmeler ve altın pullar rapor edilmiştir⁶⁷. Ayanis tapınak alanında altın rozetler ele geçmiştir. Çapları 0.6 cm.den 2.6 cm.ye kadar değişen buluntular hem şekil hem de boyut olarak iki gruba ayrılmıştır. Altın rozetlerin arka kısmında iki veya üç adet kanca vardır. Bundan yola çıkılarak bunların elbise gibi yumuşak bir materyale dikildiği veya kancaları vasıtasıyla düğme olarak kullanıldığı önerilmiştir. Yine Toprakkale heykelciğindeki pazıbent ile Adilcevaz kabartmasındaki tanrı figürünün başındaki silindirik başlıkta kullanılan rozetlerden yola çıkılarak Ayanis tapınak

⁶⁵ Ergürer 2009, s. 39, 43, 45-50.

⁶⁶ Çavuşoğlu 2011, s. 250-251.

⁶⁷ Özgüç 1969, s. 22.

alanında ele geçmiş altın kaplama büyük tunç rozetlerin de pazıbent, kemerler ve bileziklerin yanı sıra başlıklarda kullanıldığı ileri sürülmüştür. Ayrıca yüzeyinde kazıma tekniğinde yapılmış bitki motiflerinin olduğu küçük boyutlu altın rozetlerin ise çoğunlukla tekstil dekorasyonu için kullanıldığı ifade edilmiştir⁶⁸. Benzer özellikteki rozetlerin Toprakkale heykelcikleri ile Adilcevaz kabartmasında elbise ve başlıkları süsleyen birer öge oldukları ve bunların Urartu kralı II. Rusa (M.Ö. 730-714/3) dönemi eserlerindeki figürlere ait olduğu belirtilmiştir⁶⁹. Bu veriler, Urartu'da aksesuarların da giyim kuşamın vazgeçilmez birer ögesi olduğunun kanıtıdır.

Değerlendirme ve Sonuç

Urartu'da erkek ve kadınların giyim kuşamlarına ilişkin bilgileri çoğunlukla tasvirli eserlerden ve az sayıdaki buluntu ile yazılı kaynaklardan öğrenmekteyiz. Eldeki verilerden Urartu sosyo-kültürel yaşamında giyim kuşamı oluşturan elbiseler, başlıklar, ayakkabılar ve giysi aksesuarlarında farklılıklar olduğu anlaşılmaktadır. Bunlar içinde özenli bir işçilikle bezenenler kral, yönetici sınıf ve üst düzey kişiler tarafından, basit ve sade olanlar ise daha alt düzeydeki kişiler tarafından kullanılmış olmalıdır.

Urartu'da giyim kuşamı etkileyen faktörlerin başında coğrafi şartlar gelmektedir. Engabeli ve dağlık bir coğrafyaya sahip Urartu devletinde kışın iklim oldukça soğuk geçmektedir. Bu coğrafi koşullar yaşam, yerleşme ve beslenme şeklinin yanı sıra giyim kuşam şeklini de etkilemiştir. Yılın 7-8 ayını soğuk geçiren ve karın çok uzun bir süre yerden kalkmadığı bölgede, gerek elbise yapımında kullanılan kumaş ve gerek giysi tipinin bu soğuk havalara karşı tasarlandığı anlaşılmaktadır. Nitekim erkek elbiselerinin büyük çoğunluğu ve kadın kıyafetlerinin tamamının ayak bileklerine kadar inen kapalı kıyafetler olması durumu iklim şartlarına bağlanmıştır⁷⁰.

Erkek ve kadınların elbiseleri, başlıkları, ayakkabıları ve aksesuarları incelendiğinde bunlar arasında farklılıklar olduğu görülmektedir. Bu da Urartu toplumunda cinsiyet ayrımının giyim kuşama yansıdığını ve etkilediğini göstermektedir. Urartu'da giyim kuşamı etkileyen bir diğer faktör de sosyal sınıf farkı olmalıdır. Bunu özenle ya da basit bir şekilde işlenmiş elbiseler, başlıklar ve giysi takılarından anlamaktayız. Bunlardan özenle işlenmişlerin soylu kesim (kral, kraliçe, haremağaları, üst düzey askeri kişiler vs.); basit ve sade olanların ise daha alt düzeydeki kesim tarafından kullanıldığı düşünülebilir. Urartu toplumunda dini ayinler, askeri törenler, ziyafet şenlikleri

---

⁶⁸ Sağlamtimur vd. 2001, s. 222-223.

⁶⁹ Batmaz 2003, s. 261.

⁷⁰ Konuralp 2003, s. 199.

ve festivallerin de yapıldığı bilinmektedir. Bu da günlük yaşantı ile bu törenlerde giyilen kıyafetler arasında bir farklılığın olması gerektiğini düşündürmektedir. Böylelikle eldeki verilerden soysal ve dini yaşantının da giyim kuşam üzerinde etkili birer faktör olduğu düşünülebilir.

Giyim kuşam içinde değerlendirilen elbiseler, başlıklar ve ayakkabıların hammaddesi ile sınırlı sayıda da olsa üretimi ve üreticileri hakkındaki verileri dönemin arkeolojik buluntuları, tasvirli eserleri ve yazılı kaynaklarında bulabilmekteyiz. Urartu'da dokumanın temel hammaddesinin yün ve keten olduğunu Karmir-Blur'dan⁷¹ ele geçen yün iplikler ve bitki lifleri ile Ayanis⁷² kazılarında tespit edilmiş olan ve keten olduğu belirtilen lifler doğrulamaktadır. Yine Urartular dokumanın yanı sıra dericiliği de biliyordu. Nitekim deri, Urartu metinlerinde KUŞ Sümerogramı ile tanımlanmaktadır. Bunların yanı sıra Karmir-Blur'da ele geçen bir tablette “*Teişebai şehrine gönderilen kumaşlar (TÚG), öküz derileri (KUŞ GU₄), koyun derileri (KUŞ ÚZ), keçi derileri (KUŞ šu-še)*” geçmektedir⁷³. Eldeki bu verilerden Urartulu zanaatkârların giyim kuşam içinde değerlendirilen elbise, başlık (özellikle kadın) ve ayakkabı üretiminde yün, kumaş ve deriyi kullanmışlardır.

Urartu'da dokumacılığın ve dericiliğin yapıldığını gösteren diğer kanıtlar da kazılardan ele geçmiştir. Çavuştepe'de dokuma atölyeleri olarak tanımlanan VI, VII ve X no'lu mekânlarda ağırşaklar (Çizim 9/A), spatulalar (Çizim 9/E) ve tezgâh ağırlıkları tespit edilmiştir⁷⁴. Ayanis'de oda 8'de 14 tezgâh ağırlığı ortaya çıkarılmıştır⁷⁵. Yukarı Anzaf'da 11 No.lu büyük salon ile 10 No.lu ana koridorda ağırşaklar bulunmuştur⁷⁶. Yoncatepe sarayı D7 odasında ağırşaklar ele geçmiştir⁷⁷. Karmir-Blur'da oda 28'in kuzey duvarına yakın yerde bulunan 30 ağırşak rapor edilmiştir⁷⁸. Bunların yanı sıra Toprakkale⁷⁹, Kayalıdere Mezar A⁸⁰, Adilceva Urartu Mezarlığı I Kayalığı⁸¹, Liç⁸² ile Van-Kalecik Nekropollerinde dikiş iğneleri (Çizim 9/B) ve bızlar (Çizim 9/C) bulunmuştur⁸³.

⁷¹ Piotrovskii 1955, s. 67.

⁷² Cocharro vdd. 2001, s. 396, Fig. 2.

⁷³ CTU IV, CT Kb 10, s. 144.

⁷⁴ Erzen 1978, s. 42, Res. 23/1-5, s. 34, 39, Res. 23/6, Lev. XXXV/h, Res. 24: 1-3; Lev. XXXVI/f-i, s. 43, Res. 24/5-9.

⁷⁵ Çilingiroğlu ve Erdem 2010, s. 10.

⁷⁶ Belli ve Ceylan 2005, s. 181.

⁷⁷ Belli ve Tozkoparan 2007, s. 443.

⁷⁸ Barnett 1959, s. 7.

⁷⁹ Wartke 1990, s. 113, Taf. XXXIV/e.

⁸⁰ Burney 1966, Pl. XXV/g.

⁸¹ Yıldırım 1989, s. 78.

⁸² Ögün 1978, s. 674.

⁸³ Çavuşoğlu ve Biber 2008, s. 192, Fig. 16.

Dokumanın kimler tarafından ve nerelerde yapıldığını ise yazılı kaynaklar ve tasvirli eserlerden bilmekteyiz. Van Toprakkale’de ele geçen bir tablette “68 ^{MUNUS}GAD-hi-e” ifadesi “68 dokumacı kadın” olarak çevrilmiştir⁸⁴. Urartulardaki dokumacı kadınlar ile ilgili bir başka veri de tasvirli eserlerdir. Birkaç metal kemer parçasında dokuma tezgâhları ve dokumacı kadın figürleri işlenmiştir⁸⁵ (Çizim 9/D).

Yeni Assur dönemine ait bir metinde geçen “Naragê” adlı kişinin Urartulu bir terzi olduğu ifade edilmiştir⁸⁶. Urartu devletinde dokuma ya da elbiseler, başlıklar ve ayakkabılar nerelerde üretiliyordu? Bu sorunun cevabını kazısı yapılmış Urartu yerleşmelerinden Yukarı Anzaf, Çavuştepe ve Karmir-Blur’da açılmış mekânlardan bilmekteyiz⁸⁷. Söz konusu merkezlerde ortaya çıkarılan mekânların bir bölümü, hafirleri tarafından dokuma atölyeleri olarak tanımlanmıştır ki bu da her şehirde zanaatkârların varlığına işaret eder.

Urartu toplumunda özellikle erkeklerin kullanmış olduğu miğferler ile hem erkek hem de kadınların kullandığı çok sayıdaki giysi aksesuarı çoğunlukla metal yapımıdır. Bu da Urartu giyim kuşamında kullanılacak malzemelerin üretiminde dokumacı ve deri ustaları kadar maden ve takı ustalarının da önemli bir yerinin olduğunu göstermektedir⁸⁸.

Urartu erkek ve kadın elbiselerinin modelleri ve süslemeleri hakkında bol sayıda veri bulunmasına rağmen aynı durum elbise renkleri için geçerli değildir. Nitekim bugüne kadar yapılmış kazılardan ele geçmiş dokuma, kumaş ve elbise kalıntılarının renkleri ile ilgili bilgi verilmemiştir. Ancak sınırlı sayıdaki yazılı kaynak ile duvar resimlerinde figürlerinin kıyafetleri olası giysi renkleri hakkında veri sunmaktadır. Nitekim Yeni Assur Kralı II. Sargon’un Urartu kutsal kenti Muşaşir’e yaptığı ünlü 8. seferinde ele geçirdiği ganimetlere ait listelerde, Urartu ve Kirhi ülkelerinden alınan ganimetler arasında mor ve kırmızı renkli elbiselerin bahsi geçmektedir⁸⁹. Yine duvar resimlerindeki kanatlı cin, tanrı ve insan figürlerinin elbise ve başlıklarında genellikle mavi ve kırmızı renk kullanımı görülmektedir. Elbise ve başlıkların dış konturları ise siyah ile vurgulanmıştır. Ayrıca elbise üzerinde yer alan mantonun uçları ile elbisenin etek ucunda yer alan püsküller siyah ve mavi renklerde işlenmiştir⁹⁰. Bunların yanı sıra riton örneklerinden kısmen de olsa ayakkabı renkleri hakkında da bilgi

⁸⁴ Diakanoff 1989, 99. Bu ifade, önceden 68 ^{LÜ}GAD olarak çevrilmişse de (UPD, yazıt no. 12, s. 39), Salvini tarafından 66 ^{MUNUS}GAD olarak okunmuştur (bkz. Salvini 2007, s. 38 vd).

⁸⁵ Kellner 1991a, Taf. 70/282; Seidl 2004, Faltafel A-3.

⁸⁶ SAA V, 91, 3.

⁸⁷ Piotrovskii 1969, s. 156; Erzen 1978, s. 39; Belli ve Ceylan 2004, s. 34.

⁸⁸ Metal ustaları için bkz., Çavuşoğlu vd. 2014, s. 30, 33-34.

⁸⁹ LAR II, yazıt no. 172, 213.

⁹⁰ Özgüç 1966, Lev. 1/1-2; Hovhannissian 1973, Figs. 23, 34, 38, 46, 49.

edinmekteyiz ⁹¹ . Ele geçen ritonlarda kahve, siyah ve beyaz renkler kullanılmıştır.

Kumaş desenleri ve süslemeleri ile ilgili verileri, hem buluntu olarak hem de tasvirli eserlerde işlenmiş betimlemelerden bilmekteyiz. Görülen başlıca desen ve süslemeler; dikey-yatay kısa çizgiler, rozetler, iç içe kare motifleri, yarım daireler, verev çizgiler, içinde rozetlerin bulunduğu daireler, nokta dizileri ve balıksırtı motifidir (Çizim 10-11). Söz konusu desen ya da süslemeler kumaş ile birlikte mi yapılıyordu yoksa sonradan mı kumaşa applike ediliyordu? Bu soruyu cevaplamak için kesin veriler bulunmamaktadır. Bununla birlikte Erzincan/Altıntepe III no'lu oda mezarda gömülü kadın iskeletinin elbisesi üzerinde ele geçen düğme ve pullar bize süslemelerin sonradan da giysiye tutturulduğunu göstermektedir.

Giysiye sonradan takılan süslemeli kumaşlar kadar desenli kumaşlar da söz konusu olmalıdır. Giyim kuşama yansıyan bu desenler bir anlam ifade ediyor mu? Yazılı kaynakların bu konudaki eksikliğinden dolayı şimdilik bu soruyu cevaplamak oldukça zordur. Ancak yine de bunların sadece süs amaçlı değil olasılıkla gösteriş, zenginlik ve şans gibi bir anlam ifade etmek için de kullanılmış olduğu düşünülebilir.

Sonuç olarak, hemen hemen her toplumda vazgeçilmez bir kültür ögesi olan giyim kuşamın Urartu'da önemli bir yeri olduğunu anlamaktayız. Arkeolojik verilerden Urartu'da giyim kuşam içerisinde elbiseler, başlıklar, ayakkabılar ve giysi aksesuarlarının olduğunu öğrenmekteyiz. Birçok toplumda olduğu gibi Urartu devletinde de giyim kuşamı etkileyen faktörlerin başında toplumsal sınıf farkı, coğrafi şartlar, cinsiyet, dinsel inançlar, toplumsal ve estetik değerlerin geldiği tespit edilmiştir. Ayrıca dönemin teknolojisinin de giyim kuşama yansıdığını anlamaktayız. Keza Urartu'nun metal teknolojisinde gösterdiği başarıyı giysi aksesuarlarında görebilmekteyiz. Bu veriler ışığında, Urartu devletinde giyim kuşamda zanaatkarların da varlığı tespit edilmiştir. Böylelikle bugüne kadar ele geçmiş giyim kuşama dair araçlarda, dokumacı, terzi ve metal ustalarının izlerini görmek mümkündür. Urartu krallığının hüküm sürdüğü topraklarda arkeolojik çalışmalar devam etmektedir. Yapılan ve yapılacak çalışmalar neticesinde yeni bilgi ve materyale ulaşılacağını tahmin etmekteyiz. Dolayısıyla ortaya koymaya çalıştığımız bilgi ve sonuçlara yeni kanıtların da ekleneceği açık bir gerçektir.

---

⁹¹ Piotrovskii 1970, Figs. 69-70; Belli 2004, s. 111.

KAYNAKLAR

- Abay 2001 Eşref Abay, “Seals and Sealings”, *Ayanis I: Ten Years' Excavations at Rusahinili Eiduru-kai 1989-1998*, (eds. A. Çilingiroğlu and M. Salvini), s. 321-355, Roma: CNR, Istituto per gli Studi Micenei ed Egeo-Anatolici.
- Ayvazian 2006 Alina Ayvazian, *Urartian Glyptic: New Perspectives*, University of California, Berkeley.
- Barnett 1954 Richard David Barnett, “The Excavations of the British Museum at Toprakkale, Near Van-Adenna”, *Iraq XVI/I*: s.3-22.
- Barnett 1959 Richard David Barnett, “Further Russian Excavations in Armenia (1949-1953)”, *Iraq 21*: s.1-9.
- Baş 2008 Ayla Baş, *Urartu Maden Sanatında Kalkan, Miğfer ve Sadaklar*, (Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Van.
- Baştürk 2006 Mahmut Bilge Baştürk, *Din ve Dini Ayinlerin Urartu Krallığı'ndaki Toplumsal ve Siyasal Rolü*, (Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir.
- Batmaz 2003 Atilla Batmaz, *Urartu Krallığı'nın II. Rusa Dönemi'ndeki Tarihi ve Kültürü*, (Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir.
- Batmaz 2011 Atilla Batmaz, *Urartu Kültürünü Oluşturan Temel Öğeler*, (Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi), İzmir.
- Batmaz 2014 Atilla Batmaz, “Recent Archaeological Research at Ayanis Fortress (Van, Turkey)”, *B. B. Piotrovsky and Archaeology: Collected Articles Dedicated to the Memory of the Outstanding Urartologist and Orientologist B. Piotrovsky*, (ed. A. Piliposyan), Ministry of Culture of Republic of Armenia, s. 122-144.
- Belli 1993 Oktay Belli, “1991 Yılı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı”, *XIV. Kazı Sonuçları Toplantısı I*: s. 441-469.
- Belli 1998 Oktay Belli, *Anzaf Kaleleri ve Urartu Tanrıları*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- Belli 2004 Oktay Belli, *Urartu: Savaş ve Estetik/Urartu: War and Aesthetics*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Belli ve Ceylan 2004 Oktay Belli ve Alpaslan Ceylan, “2002 Yılı Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı”, *25. Kazı Sonuçları Toplantısı 2*: s. 29-41.

Urartu Giyim Kuşamına Sosyo-Kültürel Bir Bakış

- Belli ve Ceylan 2005 Oktay Belli ve Alpaslan Ceylan “2003 Yılı Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı,” 26. *Kazı Sonuçları Toplantısı* 1: s. 175-189.
- Belli ve Tozkoparan 2007 Oktay Belli ve Ahmet Mete Tozkoparan, “2005 Yılı Van-Yoncatepe Sarayı ve Nekropolü Kazısı”, 28. *Kazı Sonuçları Toplantısı* 1: ss. 429-455.
- Born ve Seidl 1995 Hermann Born ve Ursula Seidl, *Schutzwaffen aus Assyrien und Urartu*, Sammlung Axel Guttmann, Berlin.
- Burney 1966 Charles A. Burney, “A First Season of Excavations at the Urartian Citadel of Kayalıdere”, *Anatolian Studies* XVI: s. 55-111.
- CTU I Mirjo Salvini, *Corpus die testi uratei, vol. I. Le iscrizone su pietra e roccia: I Testi, DocAs VIII/1; vol. II, Le iscrizone su pietra e roccia. Thesaurus, DocAs VIII/2; vol. III, Tavole, DocAs VIII/3*, CNR Istituto di studi sulle civiltà dell’Egeo e del Vicino Oriente, Roma, 2008.
- CTU IV Mirjo Salvini, *Corpus die testi urartei, vol. IV. Iscrizioni su bronzi, argilla e altri supporti nuove iscrizioni su pietra paleografia generale, DocAs VIII/IV*, CNR Istituto di studi sulle civiltà dell’Egeo e del Vicino Oriente, Roma, 2012.
- Calmayer 1991 Peter Calmayer, “Helmets and Quivers”, *Urartu: A Metalworking Center in the First Millennium B.C.E.*, (ed. R. Merhav), Jerusalem: s. 123-133.
- Caner 1998 Ertuğrul Caner, “Bronzene Votivbleche von Giyimli”, *Archäologie in Iran und Turan* 2: s. 1-204.
- Cocharro vd. 2001 Leonor Pena Cocharro, Alba Rigamonti, Lanfranco Castelletti ve Alfio Maspero, “Preliminary Report on the Plant Remains from Ayanis”, *Ayanis I: Ten Years’ Excavations at Rusaşinili Eiduru-kai 1989-1998*, (eds. A. Çilingiroğlu and M. Salvini), s. 391-396, Roma: CNR, Istituto per gli Studi Micenei ed Egeo-Anatolici.
- Collon 2005 Dominique Collon, “Clothing and Grooming in Ancient Western Asia”, *Civilizations of the Ancient Near East*, Vol. I, (ed. J. M. Sasson), s. 503-515.
- Çavuşoğlu 2002 Rafet Çavuşoğlu, *Urartu Kemerleri*, (Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi), Erzurum.
- Çavuşoğlu 2004 Rafet Çavuşoğlu, “Van Müzesi’nden Urartu Savaş Sahneli At Göğüslük Parçası”, *Anadolu Araştırmaları* 17/2: s. 67-77.
- Çavuşoğlu 2005 Rafet Çavuşoğlu, “A Unique Urartian Belt in the Van Museum”, *Archäologische Mitteilungen aus Iran* 37: s.365-370.

- Çavuşoğlu 2010 Rafet Çavuşoğlu, “Bir Grup Urartu At Koşum Parçası”, 27. *Araştırma Sonuçları Toplantısı 2*: s. 399-418.
- Çavuşoğlu 2011 Rafet Çavuşoğlu, “Urartu Takıları/Urartian Jewellery”, *Urartu Doğu’da Değişim/Transformation in the East*, (eds. K. Köroğlu ve E. Konyar), YKY, İstanbul: s. 250-265.
- Çavuşoğlu 2014 Rafet Çavuşoğlu, *Urartu Kemerleri/Urartu Belts*, Rezan Has Müzesi Yayınları, İstanbul.
- Çavuşoğlu ve Biber 2008 Rafet Çavuşoğlu ve Hanifi Biber, “Van-Kalecik Urartu Nekropolü Üzerine Bir Değerlendirme”, *Aykut Çınaroğlu’na Armağan/ Studies in Honour of Aykut Çınaroğlu*, (eds. E. Genç ve D. Çelik), Ekici Form Ofset, Ankara: s. 189-212.
- Çavuşoğlu vd. 2014 Rafet Çavuşoğlu, Bilcan Gökce ve Kenan Işık, “The Craftsmen and Manufacturers in the Urartian Civilization”, *Anatolica XL*: s. 23-45.
- Çifçi 2012 Ali Çifçi, “Textiles in the Urartian Kingdom”, *Armenian Journal of Near Eastern Studies*, Volume VII, Issue 2: s.36-48.
- Çilingiroğlu ve Erdem 2010 Altan Çilingiroğlu ve Aylin Ü. Erdem, “Ayanis Kalesi Kazıları, 2006-2008”, 31. *Kazı Sonuçları Toplantısı 1*: s. 1-27.
- Çilingiroğlu ve Batmaz 2014 Altan Çilingiroğlu ve Atilla Batmaz, “Ayanis Kalesi 2009-2012 Kazıları”, 35. *Kazı Sonuçları Toplantısı 1*: s. 175-199.
- Derin ve Çilingiroğlu 2001 Zafer Derin ve Altan Çilingiroğlu, “Armour and Weapons”, *Ayanis I: Ten Years’ Excavations at Rusaşinili Eiduru-kai 1989-1998*, (eds. A. Çilingiroğlu and M. Salvini), s. 155-189, Roma: CNR, Istituto per gli Studi Micenei ed Egeo-Anatolici.
- Diakanoff 1989 Igor Michailovich Diakonoff, “On Some New Trends in Urartian Philology and Some New Urartian Texts”, *Archäologische Mitteilungen aus Iran 22*: s. 77-102.
- Ergürer 2009 Hatice Ergürer, *Urartu Kemerleri Üzerindeki İnsan Tasvirleri*, (Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum.
- Erzen 1978 Afif Erzen, *Çavuştepe I. M.Ö. 7.-6. Yüzyıl Urartu Mimarlık Anıtları ve Ortaçağ Nekropolü*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- Foster 2005 Benjamin Read Foster, *Before the Muses: An Anthology of Akkadian Literature*. Bethesda, Maryland: CDL Press.
- Hovhannisian 1973 Constantine Hovhannisian, *Erebooni*, Armenian SSR Academy of Sciences Publishing House Press, Jerevan.

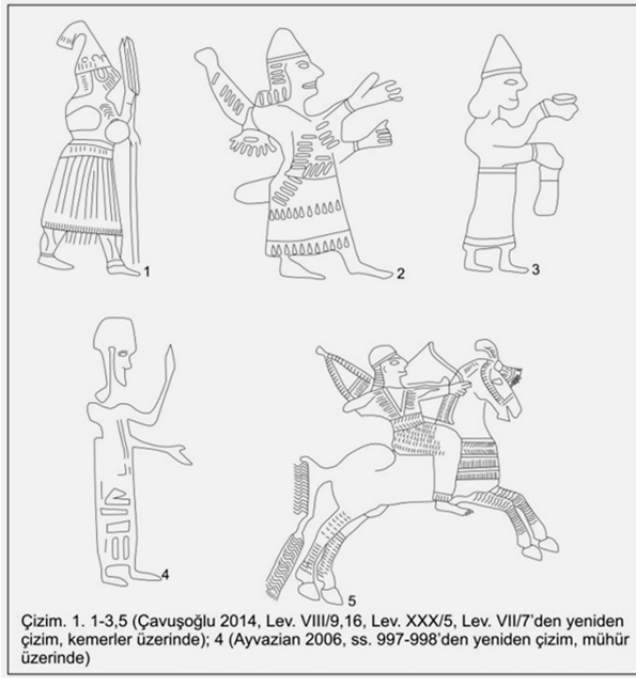
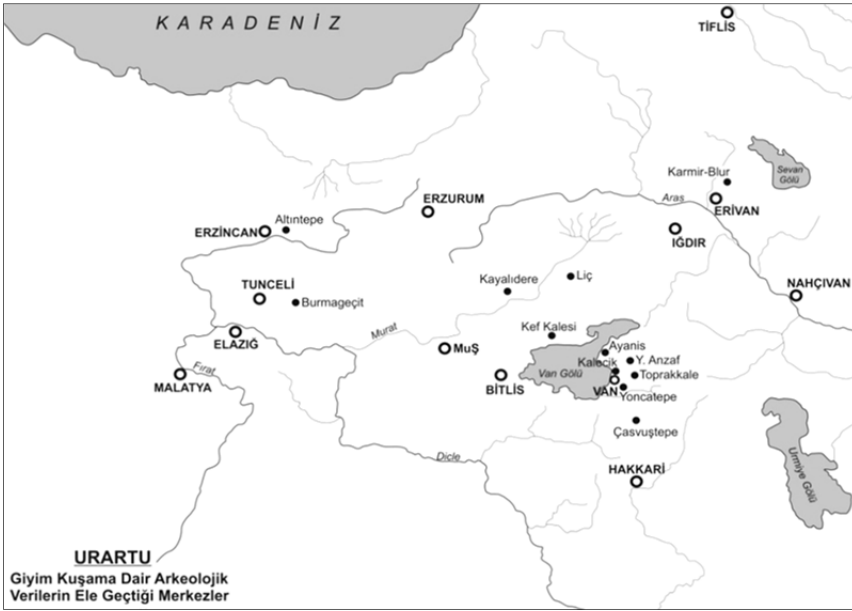

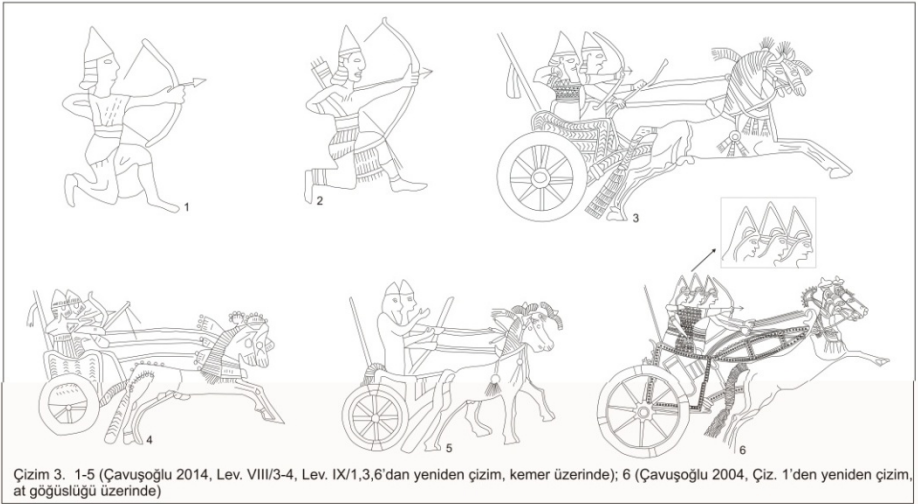
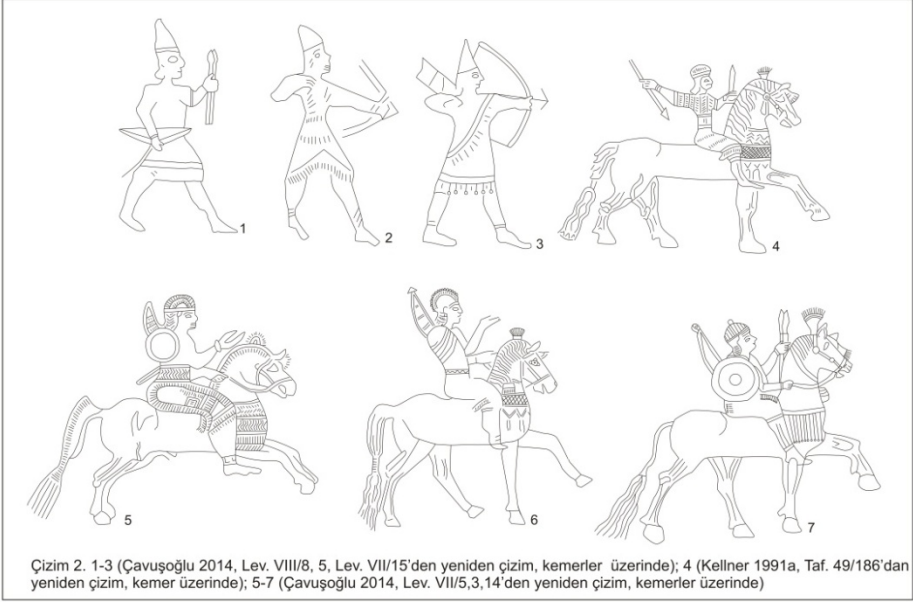
Urartu Giyim Kuşamına Sosyo-Kültürel Bir Bakış

- Kellner 1991a Hans Jörg Kellner, *Gürtelbleche aus Urartu*, Franz Steiner Verlag, Stuttgart.
- Kellner 1991b Hans Jörg Kellner, "Personal Adornments", *Urartu: A Metalworking Center in the First Millennium B.C.E.*, (ed. R. Merhav), Jerusalem: s.164-170.
- Kellner 1991c Hans Jörg Kellner, "Votive Plaques", *Urartu: A Metalworking Center in the First Millennium B.C.E.*, (ed. R. Merhav), Jerusalem: s. 286-299.
- Konuralp 2003 İlknur Zeynep Konuralp, *Urartu Resim Sanatında Kadın Giysileri: Metal Eserler Işığında*, (İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul.
- LAR II Daniel David Luckenbill, *Ancient Records of Assyria and Babylonia II*, 1968, The University of Chicago Press, Chicago.
- Merhav 1991a Rivka Merhav, "Chariot and Horse Fittings", *Urartu: A Metalworking Center in the First Millennium B.C.E.*, (ed. R. Merhav), Jerusalem: s. 54-78.
- Merhav 1991b Rivka Merhav, "Some Observations on Pectorals and Madallions", *Urartu: A Metalworking Center in the First Millennium B.C.E.*, (ed. R. Merhav), Jerusalem: ss.171-176.
- Merhav 1991c Rivka Merhav, "Cauldrons and Their Stands", *Urartu: A Metalworking Center in the First Millennium B.C.E.*, (ed. R. Merhav), Jerusalem: s. 226-243.
- Mitchell 1983 T. C. Mitchell, "An Urartian Lead Figurine from Toprak Kale", *Anatolian Studies* XXXIII: s. 157-162.
- Muscarella 1989 Oscar White Muscarella, "Warfare at Hasanlu in the Late 9th Century B.C.", *Expedition* vol. 31 no. 2-3: s. 24-36.
- Öğün 1978 Baki Öğün, "Die urartäischen Bestattungsbrauche", *Studien zur Religion und Kultur Kleinasiens* (Festschrift F. K. Dörner), 2. Bd., s. 639-678, Leiden.
- Özgüç 1966 Tahsin Özgüç, *Altın-tepe I. Mimarlık Anıtları ve Duvar Resimleri /Architectural Monuments and Wall Paintings*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- Özgüç 1969 Tahsin Özgüç, *Altın-tepe II. Mezarlar, Depo Binası ve Fildişi Eserler/Tombs, Storehouse and Ivories*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- Piotrovskii 1955 Boris Borisovich Piotrovskii, *Karmir-Blur III: Rezul'taty raskopok 1951-1953*, Yerevan.
- Piotrovskii 1967 Boris Borisovich Piotrovskii, *Urartu. The Kingdom of Van and its Art* (übersetzung von Iskusstvo Urartu 1962 durch P. S. Gelling), Londra.
- Piotrovskii 1969 Boris Borisovich Piotrovskii, *The Ancient Civilisation of Urartu*, (Translated by J. B. Hogarth), Londra.

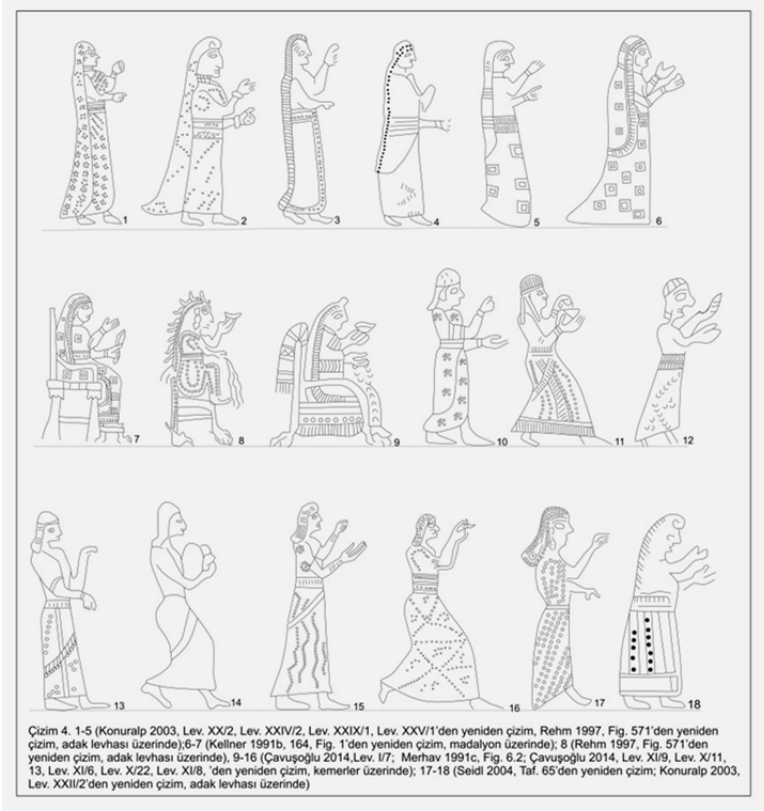
- Piotrovskii 1970 Boris Borisovich Piotrovskii, *Karmir-Blur*, Al'bom. Leningrad.
- Rehm 1997 Ellen Rehm, *Kykladen und Alter Orient Karlsruhe*, Karlsruhe.
- SAAV Giovanni B. Lanfranchi, Simo Parpola, *The Correspondence of Sargon II, Part II, Letters from the Northern and Northeastern Provinces*, 1990, Helsinki.
- Sağlamtimur vd. 2001 Haluk A. Sağlamtimur, Gülriz Kozbe ve Özlem Çevik, "Small Finds", *Ayanis I: Ten Years' Excavations at Rusaşinili Eidurukai 1989-1998*, (eds. A. Çilingiroğlu and M. Salvini), s. 219-251, Roma: CNR, Istituto per gli Studi Micenei ed Egeo-Anatolici.
- Salvini 2007 Mirjo Salvini, "Die urartäische Tontafel VAT 7770 aus Toprakkale", *Altorientalische Forschungen* 34: s. 37-50.
- Salman ve Atmaca 2009 Fikri Salman, Zeynep Atmaca, "Erzurum'da Geleneksel Kadın Giysilerinin Özellikleri", *Sanat Dergisi, Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi*, 17: s. 11-18.
- Seidl 1991 Ursula Seidl, "Horse Trappings", *Urartu: A Metalworking Center in the First Millennium B.C.E.*, (ed. R. Merhav), Jerusalem: s. 79-96.
- Seidl 2004 Ursula Seidl, *Bronzekunst Urartus*, Mainz am Rhein, Philipp von Zabern.
- Tarhan 2007 M. Taner Tarhan, "Uç Kale: Çavuştepe-Sardurihinili'nin Gizemli Yapısı "Kral Kültü Tapınağı", *Anadolu Araştırmaları* XVIII/2: s. 115-136.
- Türkoğlu 2002 Sabahattin Türkoğlu, *Tarih Boyunca Anadolu'da Giyim Kuşam*, Atılım Kağıt Ürünleri, İstanbul.
- UPD Igor Michailovich Diakonoff, *Urartskiye Pisma i Dokumenti*, 1963, Moskova-Leningrad.
- Yıldırım 1988 Recep Yıldırım, "Burmageçit Urartu Miğferleri", *Fırat Üniversitesi Dergisi* 2: s. 217-228.
- Yıldırım 1989 Recep Yıldırım, *Urartu İğneleri*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- Van Loon 1966 Maurits Nanning Van Loon, *Urartian Art. Its Distinctive Traits in the Light of New Excavations*, Nederlands Historisch-Archaeologisch Instituut, İstanbul.
- Wartke 1990 Ralf B. Wartke, *Toprakkale. Untersuchungen zu den Metallobjekten im Vorderasiatischen Museum zu Berlin*, Akademie-Verlag, Berlin.

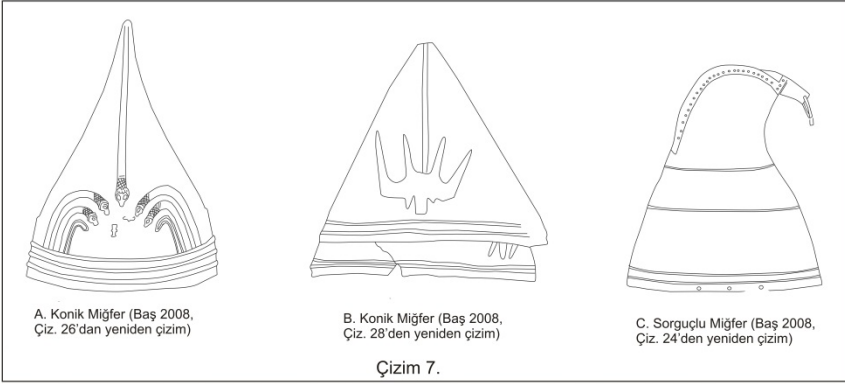
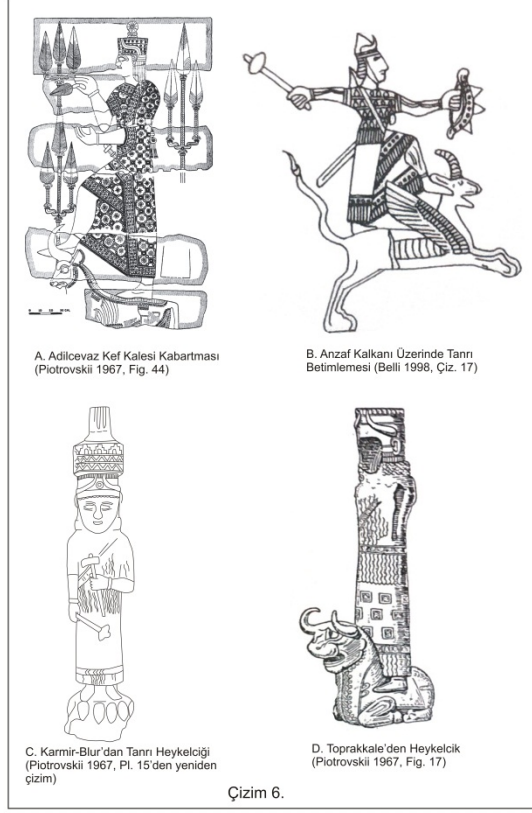
Urartu Giyim Kuşamına Sosyo-Kültürel Bir Bakış

Urartu Giyim Kuşamına Sosyo-Kültürel Bir Bakış

Urartu Giyim Kuşamına Sosyo-Kültürel Bir Bakış

